

Leo Adriaenssen

§ 1. Oudste geschiedenis

In Eel bezaten de norbertijnen van Averbode en Tongerlo verschillende grote boerderijen. Tongerlo had in Ravels zelfs een "granarium" (spijker, graanopslagplaats), waar ook tiend- en pachtopbrengsten uit de omgeving — tot uit Waalwijk toe — werden verzameld.¹ Een andere, wat kleinere grootgrondbezitter, was de Tafel van de Heilige Geest te 's-Hertogenbosch, in de volksmond Geefhuis geheten (en thans Sociale Dienst, in België OCMW). Deze armenzorginstelling verwierf in de veertiende eeuw van Diederick van Doren een boerderij met landerijen te Eel.

Vermoedelijk was het een schenking bij testament. Het Geefhuis verplichtte zich bij de aanvaarding van het bezit om elk jaar de armen te besteken met twee wollen lakens en twintig paar schoenen, die de erfgenamen van Van Doren telkens op Sint-Maarten in de winter zouden uitdelen. De schenkingsakte is niet bewaard gebleven in de rijke charterverzameling van het Bossche Geefhuis, noch in het cartularium, zodat niet duidelijk is wanneer het bedrijf aan de armen werd vermaakt. Evenmin is zeker of het textiel en schoeisel moest worden gegeven aan de armen van Eel (of Ravels, of Weelde) dan wel die van Den Bosch. Vermoedelijk waren de arme Bosschenaars de begunstigden, aangezien de schenker hen ook bijstond met het inkomen van de Eelse boerderij.

De oudste Bossche vermelding van de hoeve dateert van 1433-1434.² In de oudste cijnsboeken van de abdij van Tongerlo wordt echter in 1362 en 1375 "Theodoricus de Dorne" vermeld als cijnsplichtig voor een bedrag van 3 stuiver 1½ denier Leuens geld uit een goed te Ravels met als fiscale opvolger het Bossche Geefhuis. In het cijnsboek van 1400 e.v. figureert het Geefhuis als cijnsplichtige, met vermelding van zijn voorganger.³ Uit deze gegevens kan worden besloten, dat de hoeve uiterlijk in het derde kwart van de veertiende eeuw in handen kwam van de charitatieve instelling, tussen 1362 en 1375, want het Geefhuis wordt al in het oudste cijnsboek van Tongerlo genoemd. De schenker was waarschijnlijk identiek aan "Tidericus de Doerne de Buscoducis", die in 1340 uit een Poppels onderpand 15 denier cijns betaalde aan de hertog van Brabant.⁴

1. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Rechterlijk archief 1248, folio 158verso, 9 februari 1478: "in parochia de Ravels supra granarium dictum den spijker dictis dominis abbatis". Vgl. idem 1236, folio 292verso, 27 juni 1467.

2. Legger van ontvangsten Maria Hemelvaartsjaar 1433-1434.

3. F. Verbiest, "Nog cijnzen uit 't Turnhoutse voor 1450", *Taxandria*, nieuwe reeks, 25 (1953), 45, 52, 62.

4. M. Vermeeren, *Poppel toen en nu* (4 dln.; z.pl., 1997) III, 20.

§ 2. Oppervlakte en percelen

Het archief van het Geefhuis bevat drie series rekeningen, waarin de baten en kosten van het hoevenbezit worden verantwoord. De oudste rekening is van het Maria-Hemelvaartsjaar 1433-1434, daarna kan behoudens enkele hiaten in jaarrekeningen en in leggers van ontvangsten en uitgaven de geschiedenis van het boerenbedrijf te Eel worden gevolgd tot de verkoping in 1554. Een gedetailleerde indruk geeft deze boekhouding niet, aangezien de hoeve werd verpacht volgens het Kempense stalrecht, wat betekent dat de laat, win of pachter de grootste verantwoordelijkheid had voor de uitbating.

Aan de hand van een denombrement uit 1466 kunnen grootte en samenstelling van de hoeve worden vastgesteld. Onder het hoofd akker- en hooiland werden opgesomd:⁵

- de huizing met de hof, 2 bunder groot, met akker- en hooiland "tsamen in enen geloect liggende" naast de hoeve van Averbode en de gemene straat;
- een akker van 2 lopenzaad en 3 lopenzaad weiland tegen de huizing, over de straat en naast het goed van Averbode;
- land van ongeveer 2 lopenzaad aan de gemene straat. In een jongere hand is toegevoegd dat dit perceel inmiddels is verkocht en dat er in plaats daarvan 2 lopenzaad land was gekocht, "die nu achter der schueren gelegen zyn";
- het perceel "die Striloe", 7 lopenzaad groot, half akker- en half hooiland, gelegen naast de gemeint en naast het bezit van Averbode;
- het perceel "den Rubberic", 10 lopenzaad groot, gelegen naast de heerstraat en de vroente;
- de akker "die Cleyn Houtairt", zo'n 5½ lopenzaad groot;
- de akker "die Meeste Houtairt", 6 lopenzaad groot, grenzend aan de vroente;
- een beemd "in die Hautairt" met een productiecapaciteit van "omtrent VIII voeder hoywass" (acht wagenvrachten hooi), gelegen naast "die Aesdonc" en het erf van Tongerlo;
- het heideveldje "die Buerstat" naast die Aesdonc en de gemene straat;
- nog een groot heideveld, "die Aesdonck, daermen wael ackerlant aff maken soude".

In een later handschrift is aan dit denombrement toegevoegd:

- een akkertje van 2 lopenzaad, geheten "den Breekell" en gelegen aan de gemene straat en de herenstraat; deze post is doorgehaald;

In een ander, (nog?) later handschrift:

- een groot hooiveld van 8 lopenzaad naast de gemeint. "Hier solt men wel goet ackerlant aff maken. Ende is zeer varre ende onghelighen."

De lasten op de hoeve bestonden uit diverse cijnzen, te weten 2½ stuiver uit "die Aesdonck" (onvermeld is aan wie deze moest worden gegolden), 9 stuiver aan de abdij van Averbode, 8 stuiver aan die van Tongerlo, nog 1 oude groot aan Tongerlo "ter cause van in die strate te moghen poten" en de al vermelde spinde van lakens en schoenen.

Uit deze opgave kan niet exact worden opgemaakt wat de verhouding was tussen de verschillende soorten bouw-, weide- en heideland. Afwisseling van gebruik kwam regelmatig voor: een dries bijvoorbeeld was rustend akkerland, dat tijdelijk als weide werd gebruikt, en een eeuwsel — een kunstmatige weide, aangelegd op pas ontgonnen heide — was vaak het eerste stadium in de ontginning van hei tot

5. Denombrementen, no. 21.

akkerland. En na 1466 kocht het Geefhuis voor de hoeve te Eel een hooiveld waarvan akkerland moest worden gemaakt.

Aan het huis zelf — de huizing — lagen de hof, de huisakker en hooiland samen "in enen geloect", dat wil zeggen beloken ofwel besloten in omheiningen, wallen en/of grachten. Met zekerheid kan worden vastgesteld dat er in 1466 19 lopenzaad teulland (als "den Rubberic" wordt meegerekend: 29 lopenzaad⁶), 3 lopenzaad weiland, 3½ lopenzaad hooiland, 8 voeder beemd, 2 bunder erf (inclusief akker- en hooiland) en een onbekende hoeveelheid heide was. Dat levert — exclusief de beemd en de hei en omgerekend op basis van Bossche maten — een totale oppervlakte op van 8½ hectare, inclusief de beemd hooguit 10 hectare.

Uit de oppervlakte en de pachtcontracten en -opbrengsten blijkt dat de hoeve te Eel een van de kleinste was van de tientallen boerderijen van het Geefhuis. Pachtvereenkomsten zijn bewaard gebleven uit 1460 en sinds 1497. Voor schepenen van 's-Hertogenbosch verhuurde het Geefhuis in mei 1460 aan Henrick Henrickx van Loen en zijn gelijknamige zoon voor een termijn van zes jaar met ingang van Maria Lichtmis laatstleden het bedrijf voor een jaarlijkse pachtafdracht van 7 mud 1 zester rogge, acht vim dakstro en een "seynde" (schenking) van tien kapoenen en drie stenen vlas tot hekelen bereid. De rogge moest elk jaar worden afgeleverd op de hoeve van het Geefhuis op de Biest onder Hilvarenbeek.⁷

Dit contract bevat nauwelijks clausules; de gebruikelijke bepalingen van het Kempense stalrecht zijn blijkaar impliciet als bekend en overeengekomen verondersteld. Uitgebreider is de reeks zestiende-eeuwse contracten. Per half maart 1497 aanvaardde Jan Jaspers Faess alias Moerlants voor een termijn van zes jaar de hoeve om een pacht van 7½ mud rogge Bossche maat, jaarlijks te leveren te Hilvarenbeek met Maria Lichtmis, "alsmen keersen draecht". Het contract was ten halven berouw: er mocht na drie jaar worden opgezegd, mits dat geschiedde voor Kerstmis. Met Bamis moest Moerlants in 's-Hertogenbosch 18 stuiver voorlijf betalen "vanden groese" en voorts was hij gehouden tot een "seynde" van 24 pond boter van vier koeien, vier kapoenen en drie steen vlas tot hekelen bereid.⁸

Medio maart 1520 pachtte Jan Geldens Peterssoen de hoeve voor zes jaar om 8 mud rogge Bossche maat, jaarlijks in de hoogtijd van Maria Lichtmis te leveren te 's-Hertogenbosch. De termen waren gelijk aan die uit 1497, alleen was het voorlijf verhoogd tot 20 rijngulden, te betalen "inden hoechtyde van Sinte Martensmisse inden wynter vanden voerlive ende vanden vervuedinge der beesten, want hij yseren beesten hauwen sal", terwijl voorts de kapoenen en de boter waren vervallen. De opstallen, met name de daken en "wenden" daarvan, moest hij goed onderhouden, opdat het Geefhuis bij beëindiging van het contract geen kosten zou hebben. Alle pachten, grondcijzen, gebuurrechten en onraad kwamen ten laste van de laat. "Die voerscreven laet en sal gheenderhande haut moegen hauwen noch doen hauwen dan alleen thuyrnrys ende backrys. (...) Die laet en sal gheenderhande strausel noch vlaggen noch mess mogen vueren vanden voerscreven hoeve ten eynde der voerscreven jaeren"; bleven er tijdens de pacht meststoffen over, dan zou de

6 .De zaailandoppervlakte van 29 lopenzaad is waarschijnlijker, aangezien 19 lopenzaad (ongeveer 3 hectare 14 are) het gemiddelde van een zandhoeve benadert.

7.Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Rechterlijk archief 1230, folio 309verso, 1 mei 1460.

8.Pachtboek 660, folio 104, z.d.

opbrengst worden gedeeld. Bij het afscheid mocht de laat slechts de helft van de oogst meenemen: niet meer "dan die halve schaer die alsdan opter eerden staen sal."⁹

De contracten uit 1522, 1535 en 1541 waren eensluidend met dat uit 1520, behalve dat het voorlijf was verhoogd tot 22 gulden. In 1541 werd bovendien nog toegevoegd dat het Geefhuis het voor het onderhoud benodigde timmerhout zou leveren en de daghuren zou betalen, terwijl de laat aan de werklieden de kost, stro en onraad moest geven¹⁰, — maar dat was slechts een bevestiging van de reeds lang bestaande situatie.

§ 3. Gewassen

Bezien we puntsgewijs deze bepalingen en vergelijken we deze met de administratie van het Geefhuis, dan doemt een vaag beeld op van de boerderij. Uit de afgesproken pachtafdracht in natura blijkt dat de roggebouw de belangrijkste economische activiteit was. Van haver of de Kempense inferieure variant evene, gerst en boekweit is geen sprake. Wel mag worden verwacht dat er ook een naschaar was: de oogst van een in de roggestoppels gezaaid veevoedergewas, maar die kwam dan geheel ten goede aan de laat. Als enig secundair gewas wordt vlas genoemd, waarvan drie stenen (ad 8 pond) door de laat geroot, gebraakt en gezwingeld moesten worden geleverd aan het Geefhuis, waar een bescheiden linnenweverij werd geëxploiteerd. Van het graanstro moest de laat acht vimmen reserveren als dakbedekkingsmateriaal voor de opstallen; de rest kon worden gebruikt als veevoer en voor de potstal.

De verhoging van de roggepacht van 7 mud 1 zester tot 8 mud was geen gevolg van een productieverhoging door betere landbouwmethoden, maar van een uitbreiding van het akkerareaal door landaankopen.

De rogge werd vooral in specie en deels in geld aan het Geefhuis geleverd. Een wagenman kwam elk jaar uit 's-Hertogenbosch om een deel van het koren op te halen, vermoedelijk samen met producten als wol, vellen, huiden, vlas en kapoenen. De rest werd door de laat of zijn knecht persoonlijk in Hilvarenbeek afgeleverd, maar ook in 's-Hertogenbosch; Heyn van Loen schakelde voor vervoer naar de laatste bestemming in de jaren 1480 enkele malen zijn pachter in Wargarshuizen onder Vught in.¹¹

Sommige percelen werden beschermd door aarden wallen, sloten, hagen en heiningen. De huizing met erf en huisakker is al genoemd. Ook heivelden, ontginningspercelen en akkers werden getuind, zowel om ze af te palen van de woeste grond als om erosie en begrazing te weren. In 1507-1508 betaalde het

9. Pachtboek 661, no. 33, 1520 z.d.

10. Pachtboek 661, no. 33, 22 februari 1522; 20 juni 1535; "Des dynsdaichs naeden sondach als men singt Letare Jerusalem" 1541.

11. Legger van ontvangsten Sint-Jansjaren 1483-1484 en 1484-1485, ongef[ol]ieerd]. De pacht was in 1437 ontstaan, toen Hendrik van Loen de jonge, zoon van Hendrik senior en van wijlen Katrijn Albrechts Truden, aan Dirck Gijb Hannen een huis, erf en hof in Wargarshuizen onder Sint-Pieters-Vught, een streep land van 5 lopenzaad, de akker "die Zuerkerecker", "den Nuwenhof", "den Langenhof" en daaraan gelegen land en beemd "in den Buenre" voor 1½ mud uitgaf, in Wargarshuizen te leveren aan Hendrik senior gedurende zijn leven en daarna aan junior (Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Geefhuis, charterverzameling 1931, 4 maart 1437).

Geefhuis 5 stuiver om een sloot te graven en twee omheiningen ("twee tuyn") aan te leggen.¹² De wallen werden beplant met schaarhout: een remedie tegen zandverstuivingen en andere erosieverschijnselen, maar bovendien een bron van bak- en tuinrijs. Zestig heesters werden gepoot in het boekjaar 1498-1499¹³; het zal een extra uitgave zijn geweest, omdat de laat elk jaar wel heesters moest planten.

Het opgaande hout — in het pachtcontract van de hoeve van Averbode uit 1531 gespecificeerd in hout ouder dan zeven jaar¹⁴ — was voor de eigenaar.¹⁵ Gedacht moet worden aan eiken, berken, elzen, wilgen en populieren. Het opgaande eikenhout dat Peter die Volder en Wouter Moermans te Weelde in 1500-1501 voor 19 rijns gulden en 13½ stuiver van het Geefhuis kochten¹⁶, kan van de hoeve in Eel zijn gekomen. Voor het recht om stamhout te planten langs de openbare weg ("gemeyne straete", "heerstrate") werd een leges betaald aan de abdij van Tongerlo, die immers de grondheerlijkheid van Ravels bezat.

§ 4. Mest en beesten

Mest was een schaars en dus kostbaar goed. Het was de laat strikt verboden bij afloop van zijn contract strauwsel, vlaggen en mest van de hoeve weg te voeren. Het waren voor de bedrijfsvoering onmisbare grondstoffen. Mestproductie was een van de belangrijkste, zo niet de allerbelangrijkste functie van de veestapel. Runderen en schapen waren de producenten.

Een van de kenmerken van het Kempense stalrecht was, dat het vee ten halve toebehoorde aan de eigenaar en aan de pachter. Ook de veeteeltproducten werden gelijkelijk door beiden gedeeld. In 1504 werd in Eel echter het principe van de 'ijzere beesten' ingevoerd, wat betekent dat er een vaste prijs werd vastgesteld voor de veestapel, waarvan de laat als hij niet de helft van de betreffende beesten op de hoeve achterliet de halve prijs moest betalen. Als gevolg van de inflatie ontwikkelde zich deze gefixeerde waarde uiteindelijk tot een voordeel voor de laat.

Met Pinksteren 1504 nam het Geefhuis de taxatie van de veestapel over, die Jan Moerlants, zwager van de laat, had uitgevoerd. De schaapskudde was groot, bestond uit negentig dieren, waarvan twintig lammeren ("auwer scapen" en "lammeren ongetyend"). Aan runderen waren er vijf koeien, twee koppels ossen (een van zes en een van vier jaar), drie stieren (twee van drie en een van twee jaar), drie vaarzen ("ewijcher veersen" ofwel een-winterkoeien), twee kalveren en een paard. Samen hadden zij een waarde van 106 petersgulden van 18 stuiver.

De vijfenveertig hoeven van de abdij van Tongerlo hadden in 1462-1553 gemiddeld elk een levende have van 8,4 melkkoeien, 11,6 vleeskoeien, 2,9 ossen, 3 paarden en 93 schapen.¹⁷ Niet alleen qua oppervlakte, maar ook qua veestapel

12. Jaarrekening Sint-Jansjaar 1507-1508, ongefol.

13. Jaarrekening Sint-Jansjaar 1498-1499, ongefol.

14. Algemeen Rijksarchief Brussel, Kerkelijke archieven 5020, folio CX.

15. Legger van ontvangsten 1487-1488, ongefol. Jaarrekening Sint-Jansjaar 1502-1503, ongefol.

16. Jaarrekening Sint-Jansjaar 1500-1501, ongefol.

17. Berekend aan de hand van H. van der Wee, *The growth of the Antwerp market and the European economy (fourteenth-sixteenth centuries)* (3 dln.; The Hague, 1963) I, 508.

bleek de hoeve te Eel een klein bedrijf te zijn. Alleen de schaapskudde benaderde het Tongerlose gemiddelde, waaruit blijkt dat het een echte heihoeve was.

Ossen waren evenals het paard bestemd voor het werk en konden na afdanking worden vetgemest. Van dat laatste worden echter in Eel weinig of geen sporen gevonden. De koeien waren belangrijk voor de mestproductie. Van de melk werd boter gemaakt, de melk zelf was geen handelswaar. Na de slacht was het beest goed voor vlees — weinig, want de Kempense heikoetjes waren mager — en leer.

Af en toe was de laat niet in staat te zorgen voor voldoende veevoer en kocht hij raapkoeken en extra hooi, waarvan het Geefhuis hem de helft terugbetaalde¹⁸; in 1461-1462 bedroegen de kosten voor tweehonderd raapkoeken 12 stuiver, in 1469-1470 en 1472-1473 voor een gelijke hoeveelheid 16 stuiver, in 1470-1471 voor honderd koeken 8 stuiver.¹⁹ Voor drie voeders hooi werd 1483-1484 2 rijns gulden en in 1491-1492 4 rijns gulden uitgegeven²⁰ en zeven jaar later verrekende de betaalde de laat zijn aandeel van 30 stuiver "vanden voedingen vanden verkenen".²¹ Om de hooiproductie te verhogen huurden eigenaar en laat voor gelijke kosten regelmatig een beemd, die in 1480-1481 blijkt toe te horen aan het Geefhuis.²² Ook werden paarden elders geweid, zoals in 1455-1456 een veulen voor 1 gulden 15 plakken.²³

Voor de invoering in 1504 van het systeem van de ijzeren beesten kan aan de hand van de verrekningen tussen het Geefhuis en zijn laat de marktwaarde van verschillende soorten rundvee worden vastgesteld. Er werd genoteerd in nieuwe guldens, Arnhemse guldens, arnoldusguldens, Rijnse guldens en slechte peters of petersguldens, in ponden paiments, dubbele mottoenen, willemstuinen, plakken, kromstaarten, oude groten, Vlaamse penningen, stuivers, oorden, braspenningen, philipsdenieren en "lelyairs". Omdat de rijns gulden het meest courant was en in een vaste koersverhouding stond tot de petersgulden en het pond paiments, heb ik mij beperkt tot de in deze species verrekende beesten, tenzij de klerk van het Geefhuis een duidelijke omrekening gaf. Dat beperkt het overzicht tot de tweede helft van de vijftiende eeuw. Ossen, altijd per koppel verkocht, deden *f* 6:6:0 tot *f* 16, behoudens een uitschieter in 1488-1489, toen een koppel *f* 30 opbracht.²⁴ In drie gevallen (1475-1481) wordt gesproken van magere ossen, per koppel *f* 10½, *f* 13½ en *f* 16 waard.²⁵ Vermoedelijk betroffen de meeste transacties van ossen magere beesten, terwijl de genoemde uitzondering uit 1488-1489 dan een vetgemest koppel kan zijn

18 .Jaarrekening Sint-Jansjaar 1498-1499, ongefol. Legger van uitgaven Maria-Hemelvaartsjaar 1443-1444, ongefol., 18 juni 1443.

19 .Legger van uitgaven Sint-Jansjaar 1461-1462, ongefol. Jaarrekeningen Sint-Jansjaren 1469-1470, 1470-1471, 1472-1473, ongefol.

20 .Jaarrekening Sint-Jansjaar 1491-1492, ongefol. Leggers van ontvangsten Sint-Jansjaren 1483-1484 en 1491-1492, ongefol.

21 .Jaarrekening Sint-Jansjaar 1498-1499, ongefol. Vgl. jaarrekeningen Sint-Jansjaren 1500-1501, 1502-1503, 1505-1506, ongefol.

22 .Jaarrekeningen Maria-Hemelvaartsjaar 1453-1454, folio 21; Maria-Hemelvaartsjaar 1455-1456, ongefol.; Sint-Jansjaren 1471-1472, 1478-1479, 1480-1481, 1483-1484, ongefol.

23 .Jaarrekening Maria-Hemelvaartsjaar 1455-1456, ongefol. (In 1 stuiver gingen 6 plakken.)

24 .Jaarrekening Sint-Jansjaar 1488-1489, ongefol.

25 .Jaarrekeningen Sint-Jansjaren 1475-1476 en 1477-1478, ongefol. Legger van ontvangsten, Sint-Jansjaar 1480-1481, ongefol.

geweest.²⁶ Dat er in Eel niet of nauwelijks werd vetgeweid, wijst op een gebrek aan goed grasland. Niet voor niets moest er beemdgrond worden bijgehuurd.

Koeien kostten $f 1\frac{1}{2}$ tot $f 7:8:0$ en tweemaal was sprake van een vaars (zij deden $f 2$ en $f 5$); onder de koeien zullen ook vaarzen gerekend zijn. Stieren, vermeld sinds 1474²⁷, gingen van de hand voor 6 à $f 8$ per koppel (klaarblijkelijk wachtte hen het lot van de os). In 1482-1483 en 1487-1488 werd tweemaal een los stierkalf ("styerken") verkocht: voor $f 1:4:0$ en $f 1:12:0$.²⁸

Van wat de laat van de veestapel verkocht, moest hij de helft met het Geefhuis verrekenen, zoals hij ook de helft moest betalen van het vee dat het huis voor zijn hoeve kocht. Het kon gebeuren, dat de transactie plaatsvond op een veemarkt, zoals in 1487-1488, toen het Geefhuis te Oisterwijk een koe kocht van de laat van Eel, die daarvoor $f 3$ ontving, de helft van de koopprijs.²⁹

De runderen werden levend verkocht, maar af en toe stierf en een op de hoeve. Een runderhuid werd in 1485-1486 met het Geefhuis verrekend voor 16 stuiver. Van door ziekte, wolven of slacht gestorven schapen werden de vellen verkocht, in voorgenoemd boekjaar voor $1\frac{1}{2}$ stuiver per stuk.³⁰

Zeven transacties van paarden werden gevonden, te weten in 1470-1471 een paard voor $f 5$, in 1480-1481 een "ruyn peerde" voor $f 14$, in 1481-1482 een hengst van tweeënehalf jaar voor $f 7$, in 1482-1483 een "roeyen henxstperde" voor $f 16\frac{1}{2}$, in 1484-1485 een paard voor $f 12$, in 1497-1498 een "cleynen peerdeken" voor $f 11:15:0$ en in 1498-1499 "eenen voelperde" (veulen) voor $f 6$.³¹

§ 5. Schapen, varkens en pluimvee

Van de Eelse schapeneconomie geeft de Geefhuisboekhouding bitter weinig prijs, maar met behulp van gegevens over de naburige hoeven van dezelfde instelling in Hilvarenbeek en Tilburg kan toch een zekere reconstructie worden gemaakt.

Schapen werden gehouden voor de wol, de mest en het vlees. Als zij niet in de hei werden geweid, verbleven zij in de schaapskooi, waar zij met raapkoeken werden bijgevoerd. In 1453-1454 kocht de laat tien lammeren voor elk 4 plakken (ad

26. Dit vermoeden wordt gesteund door de verkopen in 1466-1467 en 1481-1482 van koppels **vette** ossen door de laat van Hilvarenbeek voor $f 23$ en $f 25$ (Jaarrekening Sint-Jansjaar 1466-1467, ongefol. Legger van ontvangsten Sint-Jansjaar 1481-1482, ongefol.). De goedkoopste koppels gemeste ossen uit Hilvarenbeek, die in 1472-1479 door de Beekse laat voor $f 18:18:0$, $f 19\frac{1}{2}$, $f 20:5:0$, $f 17$, $f 20$ en $f 25$ werden verkocht op de markten van Oisterwijk en Geel, benaderen in prijs echter dicht het duurste koppel **magere** ossen uit Eel, maar waren toch nog bijna tweemaal zo duur als het Eelse koppel uit 1475-1476 (Jaarrekeningen Sint-Jansjaren 1472-1479, ongefol.).

27. In sommige posten wordt gesproken van runderen, waardoor niet altijd onderscheid kon worden gemaakt.

28. Jaarrekeningen Sint-Jansjaren 1482-1483 en 1487-1488, ongefol.

29. Legger van ontvangsten Sint-Jansjaar 1487-1488, ongefol.

30. Legger van ontvangsten Sint-Jansjaar 1485-1486, ongefol.

31. Jaarrekeningen Sint-Jansjaren 1470-1471, 1480-1481, 1497-1498, 1498-1499, ongefol. Legger van ontvangsten Sint-Jansjaren 1481-1482, 1482-1483, 1484-1485. Vgl. idem Maria-Hemelvaartsjaar 1433-1434, folio 87: Heyn van Loen kocht een paard voor 16 nieuwe gulden 48 plakken.

stuiver)³². Enkele decennia later betaalde hij voor de lammertiende 3 stuiver 7 plakken; er waren in dat jaar dertig lammeren geboren. In 1489-1490 waren dat er vijfentwintig.³³

"Van eenre auwen met enen lamme" (*in casu* een ooi en een lam) ontving de laat van Eel in 1491-1492 10 stuiver, wat weinig was vergeleken met de Beekse opbrengsten van zulke moeders en dochters in 1480-1494: zes stel van 24 stuiver, negen van 25 stuiver en twee van 35 stuiver.³⁴ Mogelijk waren de ooi en het lam ziek; in 1477-1478 verkocht de laat van Hilvarenbeek immers zevenenzestig schurftige schapen voor de lage prijs van elk 8 stuiver.³⁵

Ook de ene vermelding van schapenverkoop — vier stuks in 1492-1493 voor elk 36 stuiver — wijkt af van het gemiddelde te Hilvarenbeek. Daar deden de schapen 12 à 20½ stuiver, in 1472-1503 gemiddeld 12 stuiver 6 penningen (190 stuks). Wellicht betroffen deze Eelse vier vetgemeste hamels.

De schapen werden op de hoeve geschoren, waarna een wagenman van het Geefhuis de wol kwam ophalen. Deze was gemiddeld 3½ stuiver per pond waard. Bij een geschatte opbrengst van 1 pond per schaap bracht de kudde van zeventig koppen dan elk jaar *f* 12:5:0 aan wol op, waarvan de helft voor de laat was.

In het pachtcontract van 1497 werd bepaald dat de laat enkele varkens voor eigen rekening mocht houden. De overige varkens waren dus gemeenschappelijk en behoorden sedert 1504 tot de ijzeren beesten. Aangezien in de jaren 1478-1488 regelmatig sprake is van de verkoop van vier vasselvarkens, lijkt deze hoeveelheid de gezamenlijke varkensstal te hebben bevolkt. Een vassel (ongemeste beer) deed in die jaren meestal 15 stuiver. Zeugen werden in 1433-1434 en 1477-1478 verkocht voor respectievelijk 4 nieuwe gulden en 22 stuiver, een "gaerdingen verken" kostte in 1466-1467 15½ stuiver en af en toe werd er een blijkbaar gemest varken verkocht voor *f* 1:18:0 à *f* 3.³⁶ Op andere Geefhuishoeven bleek zo'n vet varken 125, hooguit 150 pond zwaar te zijn.³⁷

Het Geefhuis verlangde van de laat enkele vetgemeste hoenderen, maar van eieren wordt niet gerept. Ook over het houden van bijen geven de pachtcontracten en rekeningen geen Eelse inlichtingen. In het contract uit 1531 voor de Averbodse hoeve te Eel wordt nadrukkelijk het houden van ganzen en eenden verboden, dieren die immers zeer schadelijk waren voor het groesland. De laat verplichtte zich toen, dat hij "alle de horenbeesten, scapen ende byeden tusschen den abdt ende hem ten gelycken profyte sal opvueden ende houden".³⁸ Als zijn collega op de Geefhuishoeve al bijen hield, zal hij de opbrengst daarvan geheel hebben mogen behouden.

32. Jaarrekening Maria-Hemelvaartsjaar 1453-1454, folio 49.

33 .Jaarrekening Sint-Jansjaar 1474-1475, ongefol. Legger van ontvangsten Sint-Jansjaar 1489-1490, ongefol.

34. Jaarrekening Sint-Jansjaar 1491-1492, ongefol.

35. Jaarrekeningen Sint-Jansjaren 1477-1478, 1480-1481, 1492-1493, 1493-1494, ongefol.

36 .Legger van ontvangsten Maria-Hemelvaartsjaar 1433-1434, folio 87. Jaarrekeningen Sint-Jansjaren 1466-1467 (mij is niet bekend wat een "gaerdingen verken" is), 1473-1474, 1474-1475, 1477-1478, 1489-1490, ongefol.

37. Pachboek 663, folio 289, 12 januari 1613; folio 290, 17 april 1619; folio 290, 16 mei 1628; folio 290v, 29 juli 1633.

38. Algemeen Rijksarchief Brussel, Kerkelijke archieven 5020, folio CX.

§ 6. Onderhoud

Meermalen vergoedde het Geefhuis de kosten voor daghuren en materialen die de laat had gemaakt bij het onderhoud van de hoevegebouwen. Om de paar jaar en soms jaarlijks waren er uitgaven voor dakbedekkingswerkzaamheden. Als voornaamste materiaal werden de acht vimmen roggestro gebruikt die de laat jaarlijks daarvoor moest reserveren, en voorts dekbanden. De dekker werd soms terzijde gestaan door een lathouwer. Zo besteedde de laat in 1485-1486 aan vier dagen dekloon 8 penningen Vlaams, heeft hij "noch van II boerden latten gegeven II stuvers" en schoot hij voor drie dagen timmeren 7 stuiver 2½ plak voor.³⁹ Twee jaar later kostte zes dagen dekken 12 Vlaamse penningen, terwijl er voor een stuiver nagels aan het dak werd vertimmerd.⁴⁰ Rond 1449 was er een grote klus, waarbij in twee jaar tijd vijftien dagen aan het dak werd gewerkt (ad 20 plak daghuur) en honderdtwintig latten (kosten: 1½ gulden 9 plak) en vijfhonderd "legeroeden" (½ gulden 7½ plak) werden verwerkt.⁴¹

Een put werd in 1453-1454 opnieuw gekuipt⁴², de schaapskooi werd in 1456 flink opgeknapt⁴³, vijfhonderd plavuizen had de laat in 1474-1475 gekocht "tot eenre goeten"⁴⁴ (voor een geut), hang- en sluitwerk werd vernieuwd in 1498-1499 en 1504-1505⁴⁵, de schaapskooi kreeg in 1504-1505 een nieuwe deur (kosten: 6 stuiver).⁴⁶ Toen in 1477-1478 een nieuwe schuur werd getimmerd en gedekt, had de laat de werklui drieëntwintig dagen in de kost; alleen het vat bier dat hij hen schonk, werd door het Geefhuis vergoed.⁴⁷ In 1511-1512 kreeg hij 1 mud 4 zester rogge korting op de pacht wegens het voorschieten "vanden newen werck vanden tijmmerijng aldaer gemaekt, metten mont kosten".⁴⁸

Het optreden van de metselaar was een zeldzaamheid. Alleen in 1498-1499 en 1502-1503 verwerkte hij telkens in een dag driehonderdvijftig stenen.⁴⁹ Behalve aan de al genoemde plavuizen werd er alleen nog in 1466-1467 geld gestoken in steenwerk (2 stuiver voor "hertsteen" ofwel arduin).⁵⁰ Duidelijk is, dat de hoeve geen stenen gebouw(en) kende; hooguit de haard en het bakhuis met de oven waren van steen. De Geefhuishoeve in Eel was weliswaar geen keuterbedrijf, maar toch een eenvoudige bedoening.

De pachtovereenkomst tussen de abt van Averbode en zijn Eelse laat uit 1531 geeft nog enkele specifieke onderhoudsclausules, waarvan de laatste in volkscultureel opzicht bijzonder interessant is: "Item Jan sal den scoersteen alle jare twee oft

39. Jaarrekening Sint-Jansjaar 1485-1486, ongefol.

40. Jaarrekening Sint-Jansjaar 1487-1488, ongefol.

41. Legger van uitgaven Maria-Hemelvaartsjaar 1449-1450, ongefol.

42. Jaarrekening Maria-Hemelvaartsjaar 1453-1454, folio 53.

43. Legger van uitgaven Sint-Jansjaar 1460-1461, ongefol.

44. Jaarrekening Sint-Jansjaar 1474-1475, ongefol.

45. Jaarrekeningen Sint-Jansjaren 1498-1499 en 1504-1505, ongefol.

46. Jaarrekening Sint-Jansjaar 1504-1505, ongefol.

47. Jaarrekening Sint-Jansjaar 1477-1478, ongefol.

48. Legger van ontvangsten Sint-Jansjaar 1511-1512, ongefol.

49. Jaarrekeningen Sint-Jansjaren 1498-1499 en 1502-1503, ongefol.

50. Legger van ontvangsten Sint-Jansjaar 1466-1467, ongefol.

drie werven doen veegen ende tvier ende bernende kerssen wel verwaren. Ende opten Paesavont sal hij zijn vier wt doen ende gewyt vier inde kerck halen."⁵¹

Dat er slechts hoogstzelden uitgaven werden gedaan voor landontginning, is een aanwijzing dat de hoeve te Eel niet door het Geefhuisbestuur werd gezien als een investeringsproject met betere winstmogelijkheden. Niet voor niets werd de hoeve halverwege de zestiende eeuw van de hand gedaan.

§ 7. Liquidatie

In de zomer van 1554 verkocht het Geefhuis de hoeve met gronden en houtwas te Eel aan Mys Peterss Myss voor *f* 946½, waarvan *f* 816 zou worden afbetaald in jaarlijkse termijnen van *f* 49. De zittende "colonus" (laat) verloor daarmee zijn baan.⁵² Als redenen voor het afstoten van het Eelse bezit geeft de jaarrekening van het Geefhuis: "ende dat om die grote benautheyt ende penurije onder die armen ende oyck midts dat coren anno LIII tot synder affere nyet gecomen is, mair seer derlijcke onderbleven is op Sacrament avontsnacht, soe dat byden acker men nyet getoelt en want ofte in stroo nyet bevonden, soe dat pachtenaers ofte laten niet en hebben connen geleven."⁵³ Op de achtergrond van de verkoping speelde de algehele schaarste aan rogge een centrale rol. De rentmeester van het Geefhuis moest in 1553-1556 verschillende malen in Amsterdam de voor de armen benodigde granen inkopen.⁵⁴

Er kunnen twee redenen worden aangevoerd waarom juist Eel werd verkocht. Ten eerste lag de hoeve aldaar ongemakkelijk ver weg van 's-Hertogenbosch, het verst verwijderd van alle boerenbedrijven van de instelling.⁵⁵ Ten tweede was de hoeve klein en vermoedelijk het minst lucratieve bezit van het Geefhuis. Hoewel niet is uitgesloten dat er bier werd gebrouwen en getapt, zijn er geen aanwijzingen gevonden dat de hoeve een uitspanning was of een (*part-time*) party centre. Elders in Eel was dat verboden, de abt van Averbode reserveerde de organisatie van festiviteiten alleen voor zichzelf: de laat "en sal opten wynhoff egeen bruyloften noch kermessen houden dan als de abdt oft zijn gedeputeerde daer commen, noch kynderbedden, noch avontspeelen" (1531).⁵⁶ Een grote hoeve was een ideale feestgelegenheid, een middeleeuwse disco — met logeergelegenheid. Zo had de Tulderhoef zijn eigen kermis, waaraan de Kermisheide te Poppel zijn naam dankt.⁵⁷

51. Algemeen Rijksarchief Brussel, Kerkelijke archieven 5020, folio CXverso.

52. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Rechterlijk archief 1365, folio 464verso, 18 juni 1554.

53. Jaarrekening Sint-Jansjaar 1555-1556, ongefol.

54. A.C.M. Kappelhof, "Het Bossche Geefhuis. Het inkomen uit het vermogen van de Tafel van de H. Geest van Den Bosch 1450-1810", *Varia Historica Brabantica*, X (1981) 26. A.C.M. Kappelhof, "De hoeven van het Bossche Geefhuis. Opbouw, beheer en liquidatie van een omvangrijk hoevenbezit", *Noordbrabants Historisch Jaarboek*, I (1984) 87.

55. Zie de kaart van het hoevenbezit van het Geefhuis bij Kappelhof, "De hoeven van het Bossche Geefhuis", 126.

56. Algemeen Rijksarchief Brussel, Kerkelijke archieven 5020, folio CXverso.

57. L. Adriaenssen, "De heerlijke hoeve van Tulder", in: Werkgroep Heemkunde Esbeek (uitg.), *Esbeek, niet van gisteren. Gedenkboek bij gelegenheid van het*

De Eelse Gasthuishoeve was voor zulke evenementen te klein, althans onvoldoende toegerust.

Het bedrijf werd in 1554 niet ontmanteld, maar integraal verkocht aan een zelfstandige boer. De eigenlijke liquidatie volgde daarna als gevolg van de verkeutering. In de zeventiende eeuw bevonden zich de meeste oorspronkelijk bij de hoeve behorende percelen in verschillende handen.⁵⁸

§ 8. Laten, lonen en prijzen

Over de pachters van de hoeve is weinig bekend. De oudst bekende, Heyn van Loen, gezien sinds 1433, werd opgevolgd door zijn gelijknamige zoon. Na hen volgden Jan Jaspers alias Moerlants⁵⁹ (sinds 1497), Jan Peter Geldenss (sinds 1520; hij noemde de vorige laat zijn zwager) en Jan (Janss) van den Broeck (van 1522 tot de verkoop van de hoeve). Mys Peterss Myss, die twee jaar later de hoeve zou kopen, was in 1552 heilige-geestmeester en bedezetter van Ravels en Eel⁶⁰; sinds 1543 was hij pachter geweest van de hoeve in Eel van de abdij van Averbode, als opvolger van zijn ouders.⁶¹ Meer sociale inlichtingen over de laten zijn niet voorhanden.

De sociale status van een boer was voornamelijk afhankelijk van zijn economische. Vermoedelijk was de laat van Eel welvarender dan de gemiddelde landbouwer, maar meer dan een vermoeden is dat niet. Zijn inkomen kan niet worden geschat, de hoeve werd immers niet "te halfstoel" of "ter halver toelyng van allen koeren" verpacht, maar tegen een vastgestelde pachtprestatie. Zou er wel een halfpachtovereenkomst zijn geweest, dan zou de laat voor eigen consumptie en negotie jaarlijks 7 mud 1 zester à 8 mud rogge hebben overgehouden van zijn labuur. Van deze hoeveelheid kon de jaarlijkse roggebroodbehoefte (6 mud rogge Bossche maat voor een typegezin van man, vrouw en twee kinderen) worden bevredigd⁶², maar niet die van een boerenhuishouden als op Eel, waarvan zeker ook een knecht, een meid en een scheper deel uitmaakten. Verondersteld mag dan worden, dat het Geefhuis minder dan de helft van de rogge-opbrengst als pachtbijdrage vroeg: een aanwijzing te meer dat het bedrijf niet erg rendabel was. Bovendien waren er goede en slechte jaren. Zo werd de laat in 1486-1487 door "qwaden gewasse" getroffen⁶³;

100-jarig bestaan van de R.K. parochie H. Adrianus, Esbeek (2e, herz. dr.; Hilvarenbeek, 1990) 309.

58.M. Vermeeren, *De toponymie van Ravels. 1165-1999* (Poppel, 2000), in voce "Aasdonken", "Boeren", "Buurstaart", "Kleine Houtert", "Romperik" en "Strijloossen" (Geraadpleegd op users.skynet.be/Ravels-Weelde-Poppel, 26 maart 2001).

59.Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Rechterlijk archief 1269, folio 53, vier dagen na zondag Laetare 1501 (verrekening tussen de laat en het Geefhuis).

60.M. Koyen, "De keuren van Ravels", *Oudheidkunde en Kunst*, XLI (1958) 3.

61.Algemeen Rijksarchief Brussel, Kerkelijke archieven 5020, f CVI, 4 september 1543. Idem 5155, ongefol. Mys' moeder, dan weduwe, had in 1547 de pacht van de grote hoeve te Culitsrode onder Hooze Mierde aangenomen van de abt van Averbode (Idem 5022, f XXXIII, 11 juni 1547).

62.E. Scholliers, *Loonarbeid en honger. De levensstandaard in de XVe en XVIe eeuw te Antwerpen* (Antwerpen, 1960) 171.

63.Jaarrekening Sint-Jansjaar 1486-1487, ongefol.

een gefixeerde pachtprestatie was in slechte jaren nadelig vergeleken met de halfpacht. In januari 1486 stond hij aan het Geefhuis een door hem genoten erfpacht af van 2 zesters rogge⁶⁴, wat een compensatie doet vermoeden voor tekortschietende pachtprestaties, ofwel een sanering van zijn schulden.

Zoals hiervoor is gebleken, verschaftte de wol gemiddeld *f* 6:2:8 per jaar aan inkomsten. De inkomsten uit geslachte ooiën, lammeren en hamels kunnen niet worden vastgesteld. Ook de verkoop van afgewerkte ossen — mager of gemest—, vaarzen en koeien geeft geen houvast. De verkoop van boter en de bedrijfskosten blijven onbekende posten. Wel kunnen over de varkenshouderij voorzichtig conclusies worden getrokken: gezien de Geefhuisrekeningen lijkt de laat voor gemeenschappelijke rekening vier varkens te hebben gehouden; elk jaar werden er immers vier "vasel verken" verkocht. De helft van de opbrengst, 15 stuiver per dier, was voor hem. Alleen in 1487-1488 werd er een vet varken verkocht: het was vier maal zo veel waard als een vassel. Voorts mocht de laat enige varkens voor zichzelf houden, die dan half op kosten van de verpachter werden gevoerd.

Om een indruk te geven van de betekenis van de genoemde prijzen, worden zij hierna geconfronteerd met de daghuren van verschillende bouwvakarbeiders, die op de hoeve van Eel onderhouds- en bouwwerkzaamheden verrichtten. De meest vermelde arbeid was die van de dakdekker. Dekkers verdienden evenveel als de timmerlui. Het eerste dat opvalt, is dat hun verdiensten daalden van 2½ à 3 kromstaarten per dag voor 1466 tot 2 stuiver daarna. De devaluatie van het rekengeld in 1466 had juist een omgekeerde ontwikkeling doen verwachten. Ook de metselaars en zaggers gingen achteruit. Gemiddeld verdienden genoemde ambachtslieden na 1466 2 stuiver per dag.

Onbekend is of de werklieden werden geassisteerd door knechten en of deze uit het dagloon van de meester werden betaald. Voorts is het inkomen van 2 stuiver per dag in feite hoger geweest, doordat er tijdens het karwei gratis kost en inwoning werd genoten.

Omgezet in rogge, voornaamste bestanddeel van het voedingspakket, zou een Eelse ambachtsman in de bouwvak per werkjaar van tweehonderdvijftig dagen uit zijn handwerk een jaarinkomen hebben kunnen trekken van minstens 9½ mud rogge.⁶⁵ Dat is anderhalf zo veel als wat een typegezin aan rogge consumeerde. De rest kon worden gebruikt voor de overige levensmiddelen en voor huisvesting, kleding en bedrijfskosten.

De lonen van de Eelse ambachtslieden waren aanmerkelijk lager dan die van hun stedelijke beroepsgenoten. In Antwerpen verdienden de meester-metselaars en -timmerlieden in de tweede helft van de vijftiende eeuw tweemaal zo veel in de zomer en in de winter toch nog 50 procent meer. In de kleinere, Kempense stad Lier waren de betreffende daghuren in de respectievelijke seizoenen driekwart en een à twee kwart hoger. Grofweg verdienden de metselaars en timmerlieden in Eel

64. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Rechterlijk archief 1255, folio 435, 26 januari 1486.

65. Het loon in rogge is berekend aan de hand van de Antwerpse roggeprijzen in de tweede helft van de vijftiende eeuw, zoals gegeven door E. Scholliers, "Prijzen en lonen te Antwerpen (15^e en 16^e eeuw)", in: C. Verlinden (eindred.), *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant (XVe-XVIIIe eeuw)*, (4 dln.; Brugge, 1959-1973) I, 259, 260. De Antwerpse gewichten heb ik geconverteerd in Bossche.

evenveel als de knechten van hun collega's in Lier in de zomer, maar minder dan de Antwerpse knechten.⁶⁶

Slot

De analyse van het materiaal van de hoeve te Eel geeft een zeer toevallige en onvolledige, zeker niet representatieve indruk van de plaatselijke landbouwsituatie in de beschreven periode. Vergelijking met de Eelse hoeven van Averbode en Tongerlo zou erg leerzaam kunnen zijn. Bovendien zou meer van het Eelse eigen kunnen worden ontdekt door vergelijking van de talrijke landbouwbedrijven die dezelfde instellingen — beide norbertijnenabdijen en het Geefhuis van 's-Hertogenbosch — elders exploiteerden.⁶⁷

Geraadpleegde bronnen van het Geefhuis (Gemeentearchief 's-Hertogenbosch)

Jaarrekeningen: inv. 406-416 (1453-1506), 428 (1555-1556)

Leggers van ontvangsten: inv. 608 (1433-1434, 1457-1459), 609 (1481-1482)

Leggers van uitgaven: inv. 634 (1435-1450), 635 (1458-1467), 636 (1481-1492)

Pachtboeken: inv. 660-661 (1497-1541) en 663 (1597-1637)

Denombrementen: inv. 711

66. Van der Wee, *The growth of the Antwerp market*, I, 338, 339, 346, 347, 352, 353, 361, 362, 380, 381, 393, 394, 401, 402, 408, 409, 416, 422.

67. Binnenkort zal ik studies wijden aan de Geefhuishoeven te Tilburg en Hilvarenbeek. Aan de beschrijving van de Tulderhoef heb ik hiervoor al gerefereerd.